

*В.П. Капелюшний,
доктор історичних наук, професор
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)*

Проблема кордонів та формування державної території України в 1917– 1921 рр.: історіографічні та історико-правові аспекти

Ключові слова: *суверенітет, державна територія, етнічні кордони, державні кордони, митна війна, історіографія, національна державність України, радянська державність України.*

Матеріальною основою та одним з головних атрибутів будь-якої держави є її територія. Втрата державної території веде до втрати державності. Державна територія сучасної України, що становить 603,7 тис. км² [9, 27–28] формувалася протягом тисячоліть. Сухопутний і морський кордони України загальною довжиною 7590 км склалися історично і не збігаються з її етнічними кордонами. Таке становище є наслідком колонізаторської політики сусідніх держав. Віками український етнос був розділений кордонами різних держав, що не могло не мати негативного значення для можливостей його консолідації та формування почуття єдності. Перебування окремих частин українства під владою країн з різними пануючими культурами, релігіями, мовами, особливостями державного устрою та суспільними інститутами мало неминучий наслідок — формування значних відмінностей у ментальності населення різних регіонів України. Сьогодні в межах державних кордонів України об'єднані майже всі етнічні українські землі. Однак великі терени етноукраїнських земель разом із етносом, який їх населяв, у різні часи і з різних причин опинилися в складі інших

держав та перебувають в них і досі. До речі, ніколи в минулому, крім часів Київської Русі, кордони України не включали всі українські етнічні землі [4, 11; 39, 12].

Особливим драматизмом у формуванні державної території та кордонів України виділяється доба національно-визвольних змагань 1917—1921 рр., коли українська держава обіймала територію загальною площею 630 тис. км², а разом з Кримом, частиною Воронежчини, Лемківщиною, Закарпаттям і Буковиною вона сягала 690 тис. км² [10, 19]. Саме 1917–1921 рр. є тим періодом вітчизняної історії, коли водночас і так багато було досягнуто у справі розбудови української держави, і настільки ж багато не реалізовано, втрачено.

Історіографічний аналіз літератури з досліджуваної проблеми дозволяє розділити її умовно на п'ять основних груп з метою більш глибокого вивчення. Кожна з цих груп відрізняється від інших за часом і місцем написання, завданнями, метою та ідеологічними орієнтирами авторів, характером та політичною спрямованістю, ступенем об'єктивності викладеного ними матеріалу.

Перші публікації з досліджуваної проблеми були написані безпосередніми учасниками українських визвольних змагань і вже в ті буремні роки вийшли з друку [7, 13]. Для них характерним був невеликий обсяг та викладення матеріалу в формі констатації досягнутого, прийнятих рішень та відповідних територіальних змін. Згодом появляються публікації, автори яких намагалися осмислити і дати аналіз здійсненим територіальним змінам та зовнішньополітичним діям і актам, що їх супроводжували чи викликали ці зміни. Реакцією на політичну кризу, зумовлену поразкою українських державницьких сил у період визвольних змагань 1917–1921 рр., був вихід у 1923 р. двох монографій С. Рудницького [33; 34].

До другої групи слід віднести публікації політичних діячів Радянської України та Російської Федерації, видані в перші роки радянської влади [5; 24, 143-145; 37]. Для цієї літератури притаманна вибіркковість і фрагментарність в підборі й аналізі фактичного та статистичного матеріалу, документальних джерел, а також фальсифікація у висвітленні позиції української сторони на численних переговорах з питань врегулювання територіальних проблем. До цієї ж групи публікацій своїм первинним аналізом близькі видання іноземних авторів — свідків українського державотворення 1917–1921 рр. Серед них слід виділити публікації колишніх співробітників міністерств закордонних справ Австро-Угорщини і Німеччини — О. Черніна і К. Росса [32, 288-294; 40, 108-132].

Третю групу складають публікації представників української діаспори, в яких висвітлюються окремі аспекти проблеми. Це, зокрема, роботи Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, Р. Млиновецького та ін. [18; 19; 27; 30].

Четверта група представлена публікаціями радянських істориків 20-80-х рр. [6; 13; 38], для яких характерна апологіка радянського ладу та несприйняття українського національного державотворення революційної доби.

До п'ятої групи публікацій належать дослідження сучасних вітчизняних істори-

ків, юристів та політологів. Їх активізація пов'язана з розпадом СРСР, коли питання врегулювання державних кордонів постало одночасно і як теоретична, і як практична проблема.

Серед перших авторів, які взялися за висвітлення досліджуваної проблеми в нових історичних умовах — умовах незалежності України, були В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук, які, починаючи з 1991 р., випустили цілу серію публікацій з проблем формування кордонів України після 1917 р. [2; 3]. Значного інтересу потребують, на наш погляд, дві монографії М. Дністрянського, а також дослідження М. Фреїшина-Чировського, І. Завади, І. Овсія, Б. Чернова, Б. Білика, О. Дубрави, В. Сергійчука, які містять цікавий фактичний та аналітичний матеріал з досліджуваної проблеми [16; 17; 20; 28; 35; 36; 39].

Як позитивний момент у вивченні проблеми слід назвати появу дисертаційного дослідження О. Дубрави “Формування державних кордонів України (1917—1925 рр.)” (К., 1996), яке, на жаль, є першим і єдиним дисертаційним дослідженням з цієї важливої теми.

Аналіз літератури свідчить, що буквально з перших днів національно-визвольних змагань питання формування державної території та кордонів України превалює в зовнішньополітичній діяльності українських лідерів. Так, питання про територію України було винесено на розгляд Всеукраїнського національного конгресу, який проходив в Києві з 6 по 8 квітня 1917 р. З доповіддю “Територія і людність України” виступив юрист Валентин Садовський. Південні райони України він окреслив без Криму [31, 59]. В квітні 1917 р. в статті “Якої ми хочемо автономії і федерації?” лідер Центральної Ради М.С. Грушевський окреслює територію майбутньої автономної України, де українська людність становить більшість [15, 126]. Територіальне питання порушували і делегати I Всеукраїнського селянського з'їзду в червні 1917 р. Мова йшла про доцільність приєднання Криму до України. Проте ніякого рішення не було прийнято

[18, 211]. В листопаді 1917 р. своїм ІІІ Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку. Згідно з Універсалом до складу території УНР увійшли: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина Таврія (без Криму). Відмова від Криму, на думку В. Боєчка, О. Ганжі та Б. Захарчука, було помилкою Центральної Ради, яку намагався виправити уряд гетьмана П. Скоропадського [4, 11].

Як і лідери Центральної Ради гетьман ставив питання про організацію державної території згідно з етнічним розселенням українців. За твердженнями деяких авторів саме дипломатичними зусиллями до Української Держави було прилучено: Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії — до Чернігівщини, інші українські повіти Курської губернії (Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський), а також Валуйський повіт Воронежської губернії — до Харківської губернії України. Річицький, Пінський і Мозирський повіти Мінської губернії було об'єднано в окремий округ (староство) у складі Української Держави. Останніми були приєднані Холмщина, Підляшшя, Берестейщина, які склали одну губернію. До складу Української Держави ці стратегічних міркувань було включено частину етнічних білоруських земель. У вересні 1918 р. Крим увійшов до складу Української Держави на правах автономії. Хоча входження Криму і було юридично оформлене, проте остаточно українська влада на півострові не утвердилася через загострення політичної ситуації. Велися українсько-румунські переговори про долю українських земель Бессарабії (Акерманщини і Хотинщини), які у кінці 1917 — на початку 1918 рр. окупувала Румунія (разом з усією Бессарабською областю). На користь Української Держави було розв'язано і територіальний спір з Донським урядом. Старий кордон між Донською областю та українськими губерніями був зміщений так, що до України відходив

Маріуполь з околицями. Підтримуючи українські сили Кубані, гетьманський уряд проектував входження цієї етнічно-української області до складу України на федеративних засадах. Найскладнішим було територіальне розмежування з Радянською Росією. Українська делегація віддавала пріоритет етнічному принципу. Посилаючись на авторитетні історичні та етнографічні дослідження, гетьманський уряд добивався проведення кордону по лінії переважаючого розселення українців [17, 77-78]. З падінням гетьманського уряду державна територія почала скорочуватись в результаті загарбницької політики Росії та Польщі. Реальну картину української державності станом на березень 1921 р. змальовує та аналізує І. Завада [20, 104-128].

Особливою невизначеністю в революційну добу відзначались кордони із Росією. Так, в гетьманський період Україну та Росію розділяла демаркаційна лінія, від чого значна частина українського населення потерпала від утисків російських більшовиків. У деяких повітах Курської та Воронежської губерній почався рух етнічних українців за приєднання до Української Держави. А предметом особливих суперечок стали міста Таганрог та Ростов, на які заявили свої претензії Україна, Росія та Донська республіка, і тільки втручання командування німецьких окупаційних військ припинило суперечки.

Один з напрямів дослідження складає література про взаємини українських урядів з Кримом. Значну увагу відносинам Української Держави з Кримом приділили Р. Пиріг та Ф. Проданок. Використовуючи архівні матеріали, автори зазначають, що на 1918 р. “українців у Криму було тільки 12,4%, росіян — 32,9%, татар — 35,55%. Національне питання не на боці українців, але татари тяжіють до українців” [29, 88]. Ці прагнення дістали підтримку П. Скоропадського та його уряду. Проте крайовий уряд на чолі з генералом Сулькевичем не лише виступив проти приєднання Криму до Української Держави на правах автономної частини, а й висунув територіальні претензії на ряд таврійських повітів Української

Держави. За цих умов П. Скоропадський пішов на ризикований крок — підтримав ідею Д.Дорошенка про економічну блокаду Криму.

“Митна війна” підірвала позиції уряду Сулькевича. Активізація проукраїнських сил змусила кримський уряд змінити позицію щодо державного об’єднання з Україною. В результаті довготривалих переговорів в кінці вересня 1918 р. були вироблені умови, на яких Крим приєднався до України: повна внутрішня автономія, власний сейм, територіальна армія, статс-секретар у справах Криму в Раді Міністрів Української Держави. Однак уряд Сулькевича зволікав із затвердженням даних умов, а 15 листопада 1918 р. Добровольча армія окупувала Крим, ліквідувавши всі елементи його державності. Відтак можливість приєднання Криму до України була втрачена.

Досить драматичними були відносини України з Білоруссю у 1917—1921 рр. Витоки проблеми, як зазначає Д.Дорошенко, сягають своїм корінням доби Центральної Ради, коли УЦР в адміністративному і фінансовому відношенні прилучила три південні райони колишньої Мінської губернії, заселені українською і почасти білоруською людністю: пінський, мозирський і річицький, до Волині. За Гетьманату ці повіти були виділені на основі затверженої гетьманом постанови Ради Міністрів від 7 червня 1918 р. в окремий округ, який згодом дістав офіційну назву Поліського староства з адміністративним центром у Мозирі. “На основі як раз стратегічних мотивів, — зазначає Д. Дорошенко, — було прилучено до України за Гетьманського правління і гомельський повіт, білоруський по своєму населенню. Спонукало до цього виймово важне становище Гомеля, як перехрестя цілого ряду шляхів...” [19, 208-209].

З прилученням повітів Мінщини й Гомельського Україна вступила в певну суперечність з устремлінням білорусів об’єднати всі білоруські етнографічні території в одній самостійній білоруській державі. В дійсності Білоруська Народна Республіка, проголошена в березні 1918 р.

на зборах Білоруської Національної Ради в Мінську, не була визнана самими німцями, які в той час окупували Мінщину. Як стверджує Д.Дорошенко, “білоруси шукали піддержки в українців, але Україна, на жаль, не була в стані дати їм реальну піддержку... Питання про кордони білоруси ставили дуже серйозно, заявляючи про величезне значення для них окупованих Україною територій” [19, 208].

Сучасник тих подій І. Красковський з сумом констатував ще у червні 1918 р.: “Північним кордоном України відрізано на користь України самий багатий район Прип’ятський, південну Гродненщину, Мозирщину, Гомельщину, північну Чернігівщину і т.п. Розділ Білорусі при ласкавій участі сусідів почався. Разом з розшарпанням живого тіла Білорусі на шматки гинула остання надія на можливість відродження Білорусі” [22, 167].

Однак український уряд не зробив у цьому питанні жодних уступок. Слід зазначити, що цей аспект проблеми, у тому числі й переговорний процес, який почався ще при Центральній Раді, в історіографії знайшов дуже поверхове відображення і потребує, на наш погляд, ґрунтовного дослідження як українськими так і білоруськими вченими.

Лише з розпадом СРСР в Білорусі починається поступовий процес активізації зусиль дослідників по розробці малодосліджених та раніше заборонених тем [1; 8; 11; 12; 21; 23; 26; 41; 42]. Проте порівняно з аналогічними процесами в Україні, в Білорусі, у зв’язку з особливостями сучасної політичної стратегії лідера держави, він відчутно стриманіший. Про яку об’єктивність і науковість досліджень можна говорити, коли Президент Білорусі А. Лукашенко в своєму офіційному трактуванні білоруської історії ще й досі вперто не визнає білоруської національної державності, а лише білоруську радянську, наголошуючи, що “наше белорусское государство существует с 1 января 1919 года — со времени образования БССР. Белорусская Народная Республика, о которой неоправданно много говорят, не стала реальным государством...” [25, 43].

Короткий історіографічний аналіз літератури з проблеми свідчить як про певні успіхи у її вивченні, так і про необхідність активізації досліджень як історичних, так і історико-правових, поглибленого вивчення таких аспектів проблеми, як вирішення територіальних проблем та питання кордонів

України з Білорусією, Молдавією, Кубанню та Доном, існує потреба в узагальнюючих комплексних дослідженнях з проблем взаємовідносин України з Польщею та Росією в добу національно-визвольних змагань 1917—1921 рр.

Список літератури:

1. *Арлоу У., Сагановіч Г.* Дзесяць вякоу беларускай гісторыі (862–1918): Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. — Вільня, 1999.
2. *Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Формування державних кордонів України. 1917–1940 рр. — К., 1991.
3. *Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історія та проблеми формування (1917–1940) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 1. — С. 56–77 та ін.
4. *Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994.
5. *Бош Е.* Год борьбы. — К., 1990.
6. Великий Жовтень і Україна. — К., 1987.
7. *Винниченко В.* Відродження нації. — Київ–Відень, 1920.
8. *Вішнеускі А. Ф.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. — Мінск, 2003.
9. Все про Україну. — К., 1998. — Т. I.
10. Географія українських і суміжних земель. — К., 2005.
11. Гісторыя Беларусі у шасці тамах. — Т. 4. — Мінск, 2005.
12. Гісторыя Беларусі. — Частка 2. — Мінск, 2006.
13. Гражданская война и военная интервенция в СССР. — М., 1987.
14. *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації? — К., 1917.
15. *Грушевський М. С.* Якої ми хочемо автономії та федерації? — К., 1991.
16. *Дністрянський М.* Кордони України. — Львів, 1992.
17. *Дністрянський М.* Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000.
18. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Ужгород, 1930. — Т. 1.
19. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. 2.
20. *Завада І.* Ризький договір і Україна: Історичний нарис. — К., 2000.
21. Історія Беларусі. — Мн., 2001.
22. *Красковский І.* На порозі нового життя // Літературно-Науковий Вістник. — К., 1918. — Том LXX. — Кн. IV–VI.
23. *Круталевіч В. А., Юхо І. А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (1917–1945 гг.). — Мн., 1998.
24. *Ленин В. И.* Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Центральной Раде // Полн. собр. соч. — Т. 31.
25. *Лукашенко А. Г.* Исторический выбор Беларуси. — Мінск, 2003.
26. Матэрыялі па гісторыі Беларусі. — Мн., 2002.
27. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань. — Львів, 1994.
28. *Овсій І. О.* Зовнішня політика України. — К., 1999.
29. *Пиріг Р. Я., Проданок Ф. М.* Політика гетьманської Української Держави щодо інших етнографічно-українських територій // Проблеми соборності України в ХХ столітті. — К., 1994.
30. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — В 2-х т. — К., 1993.
31. Проблеми соборності України. — К., 1994.

32. *Росс К.* Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. // Архив русской революции. — 1921. — № 1. — С. 288–294.
33. *Рудницький С.* Огляд національної території України. — Берлін, 1923.
34. *Рудницький С.* До основ українського націоналізму. — Відень–Прага, 1923.
35. *Сергійчик В.І.* Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2000.
36. *Сергійчик В.І.* Українська дипломатія й утвердження державних кордонів 1917–1920 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України.—Вип. 1. — К., 1998. — С. 58–62.
37. *Скрипник М.* Про кордони УСРР // Статті і промови. — Харків, 1929.
38. *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920 гг.). — М., 1960 .
39. *Фрейшин-Чировський М.* Нарис політичної історії України. — Львів, 1997.
40. *Чернин О.* Брест-Литовск // Архив русской революции. — 1921. — № 2. — С. 108–132.
41. *Чигринов П.Г.* Очерки истории Беларуси. — Мн., 2000.
42. *Юхо Я.А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. — Мн., 2000.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются историографические и историко-правовые аспекты проблемы формирования территории украинской государственности и ее границ в 1917–1921 гг. Особое внимание уделяется малоисследованным и дискуссионным вопросам.

SUMMARY

The article explores historiographic, historic and legal aspects of the problem of the formation of the territory of Ukrainian state organization and its borders between 1917-1921. Special attention has been paid to the disputed and scarcely learned issues.

Рекомендовано кафедрою теорії та історії держави і права

Подано 09.11.06